

KAI KURIE TEKSTO STILISTINĖS SANDAROS ASPEKTAI

Janina BUITKIENĖ

Šiuo metu kalbos funkcija laikoma komunikacine ir pagrindiniu komunikacijos vienetu tampa tekstas. Teigiama, kad tik teksto dėka vyksta tinkamas bendravimas, tik tekstas išreiškia užbaigtą mintį. Tekstas, kaip aukščiausias sintaksės vienetas, nagrinėjamas įvairiais lygmenimis: fonetiniu, morfologiniu-sintaksiniu, leksiniu-semantiniu. Kad ir koks teksto struktūros elementas būtų aptariamas, kad ir kaip būtų nagrinėjamas tekstas – aprėpiant jo visumą ar tik minimalią dalį, kad ir kokios pozicijos laikytųsi vienas ar kitas tyrinėtojas, juos visus vienija tam tikros bendros išvados. Pavyzdžiui, kad tekstas būtų priimtinas adresatui, jis turi būti rišlus ir semantiškai vientisas; teksto struktūrinimo svarbiausias principas yra toks: įvairių lygmenų kalbiniai elementai parenkami ir jungiami į rišlią seką taip, kad kuo geriau perteiktų autoriaus (adresanto) mintis, požiūrį, nuostatą vienu ar kitu klausimu, jausmus ir t.t., ir labai svarbu, kad šiuos dalykus adresatas priimtų kuo tiksliau. Taigi bendraujant atsiranda du poliai: teksto autorius ir adresatas, ir tai ryškiausiai pastebima dialoge, kur po replikos tuoj pat eina atsakymas. Dialogas dėl savo paprastumo ir aiškumo yra klasikinė bendravimo forma. Sudėtingesnės struktūros grožiniai ir specializuoti moksliniai tekstai taip pat yra kalbiniai vienetai: jie nukreipti į adresatą, jie taip pat laukia atsakymo, kuris pasireiškia įvairiomis formomis: emociškai veikia skaitytoją, kelia mokslinę polemiką, skatina naujus tyrinėjimus ir t.t. Todėl kiekviename tekste – tiek buitinėje replikoje, tiek sudėtingame moksliniame ar grožiniame kūrinyje – jaučiama autoriaus valia, jo ketinimai, kurie lemia teksto ribas, apimtį, turinį. Šie autoriaus ketinimai lemia ir temos pasirinkimą, kalbos priemonių atranką, jų stilistinę nuspalvinimą ir kt. Tačiau visų pirma autoriaus valia pasireiškia pasirenkant funkcinį stilių (kalbinį žanrą), kurį jis renkas atsižvelgdamas į bendravimo sferą. O toliau autoriaus intencija ir visa jo individualybė bei subjektyvizmas paklūsta pasirinktajam stiliui, tekstas struktūrinamas pagal konkrečius vieno ar kito stiliaus dėsnius. Funkciniai stiliai gali atlikti panašią organizacinę funkciją, kaip ir gramatinės taisyklės. O. Vorob'eva (1991), aptardama teksto stilistiką, išskiria tris modelius, kurie aprėpia funkcinius stilius ir pagal kuriuos kuriami tekstai: a) griežtas modelis, b) uzualinis modelis, c) laisvas teksto modelis. Jau modelio pasirinkimu autorius suteikia tekstui tam tikrą stilistinę reikšmę, kuri infor-

muoja, kad tekstas priklauso konkrečiai bendravimo sferai, tam tikram funkciniam stiliui. Ši reikšmė vadinama funkcinė-stilistine.

Griežtas teksto struktūros modelis (įsakymai, kodeksai, sutartys) neleidžia laisvai reikšti kūrėjo valios. Nors tokie tekstai turi konkrečius autorius, jų individualybė beveik visiškai eliminuojama. Šiems tekstams būdinga tiksli ir reglamentuota komponentų seka, ribotas kalbinių priemonių pasirinkimas. Tekstuose, sukurtuose pagal uzualinį modelį (moksliniai straipsniai, referatai ir pan.), autorius ketinamai šiek tiek daugiau apčiuopiami. Konkretus autorius tarytum atsisako asmeninių savybių ir kalba mokslo vardu. Autoriaus valios raiškos išgalės priklauso ir nuo konkrečios mokslo šakos: tiksliuosiuose moksluose jų mažiau, humanitariniuose – daugiau. Visiškai laisvai autorius savo ketinimus gali reikšti grožiniuose ir publicistiniuose tekstuose; kuriuose pagal laisvą modelį. Čia adresatas gali laisvai rinktis teksto kompoziciją, kalbines bei stilistines priemones ir pan.

Taigi teksto kūrimas pagal kurį nors modelį jau savaime reikalauja tam tikro funkcinio stiliaus. Toliau autorius renkasi temą, nepamiršdamas ekspresinio momento, t.y. savo subjektyvaus emocinio vertinamojo požiūrio į teksto dalykinį turinį. Įvairiose bendravimo sferose ekspresinis elementas nėra vienodas ir turi skirtingą reikšmę, tačiau jis yra kiekviename tekste: visiškai neutralių tekstų nebūna (Bachtin, 1979). Pasirinkta tema ir emocinis vertinamasis autoriaus požiūris reikalauja atitinkamai parinkti kalbinius elementus, juos išdėstyti, jungti ir t.t. Tai pasakytina ir apie sakinių ryšio raiškos būdus bei priemones. Tad pabandydime, pasiremdami lietuvių grožinės literatūros tekstais, pažvelgti į leksines tarpfrazinio ryšio priemones ne tik kaip į jungiamąją medžiagą, bet ir kaip į autoriaus valios, jo ketinimų reiškęjas.

Leksinės ryšio priemonės atlieka savo pagrindinę – tarpfrazinio ryšio – funkciją kartojimo mechanizmo pagalba. Leksėma, pasikartodama vienas po kito einančiuose sakiniuose, sukuria teksto struktūros pamatą (sakinio temos elementas), kuriuo remiasi ir toliau plėtojamas tekstas (remos elementai). Pasikartojanti leksėma kai kada tik perkelia tą pačią informaciją iš vieno sakinio į kitą, o kai kada ir pats temos elementai perteikia papildomus stilistinius ar semantinius niuansus. Tai leidžia skirti leksinių ryšio priemonių struktūrinę, struktūrinę-semantinę ir struktūrinę-stilistinę funkcijas.

Pažodinis leksinis kartojimas teksto lingvistikoje laikomas vienu iš ryškiausiai pastebimų ryšio priemonių. Tai akivaizdžiai rodo daugelio darbų, skirtų teksto lingvistikai, ir ypač tarpfrazinio ryšio priemonių nagrinėjimui, apžvalga. Tačiau, kai kurių autorių nuomone, leksinis kartojimas nėra stipriausia ryšio priemonė. Kiekviename teksto sakinyje kartojamas nominatyvinis žodis daro jį autosemantišką, mažiau priklausomą nuo kito. O daiktavardžio pakeitimas įvardžiu ar implicitinis kartojimas (t.y. kai kurios sakinio dalies praleidimas) glaudžiau sieja sakinius, daro tekstą semantiškai rišlesnį (Sil'man, 1967). Grožinėje literatūroje galima surasti daug pavyzdžių, kuriuose leksinis kartojimas labai dažnas, kartais dominuojantis, ir daug tekstų, kur kartojimo vengiama. Autorius renkasi tinkamiausias savo idėjų, minties raiškos priemones, paklusdamas gramatinės sistemos reikalavimams, nusistovėjusioms kalboje vartosenos normoms ir t.t. T. Sil'man (1967, 70) rašo, kad leksinis kartojimas yra svarbus, kai: a)

tekste aptariama ne viena tema ar subjektas; b) tas pats subjektas yra minimas toliau vienas nuo kito esančiuose sakiniuose; c) teoriniuose ginčuose, sudėtinguose apibrėžimuose, kai reikia priminti pagrindinius terminus, vardus ir t.t. Taigi leksinio pažodinio kartojimo struktūrinė-semantinė reikšmė nėra visuomet vienoda. Ji didžiausia, kai kartojimas yra būtinas konkrečiame tekste ir jo negalima praleisti ar pakeisti kokiu nors substitutu. Pvz.: *Rankos šokdina kūną, bet neišjudina veido, kuriame nei minties, nei jausmo. Veido kaip ir nėra* (Sluckis, p.167). Jei vietoje kartojimo veido pavartosime įvardį, tekstas taps dviprasmiškas: *Rankos šokdina kūną, bet neišjudina veido, kuriame nei minties, nei jausmo. Jo kaip ir nėra*. Taip atsitinka todėl, kad šioje teksto atkarpoje yra keli subjektai, kuriuos charakterizuoja ta pati gramatinė kategorija (vyr.g., vienas-kaita, 3-ias asmuo); įvardis gali koreliuoti su bet kuriuo iš jų ir tokiu būdu kliudyti adresatui suvokti tekstą. Šiuo atveju leksinis kartojimas yra būtinas struktūrinis-semantinis teksto elementas.

Toliau pateiktame pavyzdyje pažodinio kartojimo svarba menkėja, kadangi įvardžio panaudojimas vietoj leksemos „raiteliai“ nepakeistų teksto prasmės: *Raiteliai buvo labai sužvarbė ir nuvargę, o vakarop ir arkliai numetė jėgas... Raitelių akyse mirgėjo keliasdešimt tokių, vienas į kitą panašių miesteliukų, bažnytkaimių* (Misevičius, p.177). Čia leksinis kartojimas svarbus ne tiek kaip teksto sandaros, kiek teksto stilistinės organizacijos elementas. Autorius nori atkreipti adresato dėmesį į subjektą „raiteliai“, kadangi žinoma, kad raitelių, karaliaus pasiuntinių, pasirodymas kaime buvo lydimas nelaimių. Pažodiniu kartojimu norima akcentuoti, kad ir šį kartą valstiečių laukia naujos skriaudos bei kančios.

Kartojimas tampa stilistine priemone, kai jis panaudojamas kaip emfatinis, sustiprinamasis elementas. Pvz.: – *Jūs, neuostę žemės kvapo, greitai numoti ranka į žemę. Reikėjo patarmauti pas ūkininkus, pažinti svetur užpelnytos duonos skonį – savos žemės sklypelis iš tolo kvepėtų. O aš dėl jo, to žemės sklypelio, tris kartus karo ligoninėje gulėjau...* (Avyžius, p.93).

Šie pavyzdžiai rodo, kad pažodinis leksinis kartojimas nėra vienodai svarbus teksto struktūrai: kai kada jis – būtinas teksto struktūros elementas, kitais atvejais dominuoja stilistinė funkcija. Tai reiškia, kad leksinis kartojimas netgi su nuliniu stilistiniu atspalviu gali išreikšti autoriaus emocinį vertinamąjį požiūrį į vaizduojamą dalyką.

Teksto ribos yra gana laisvos. Kalbininkai skiria maksimalų ir minimalų tekstą. Trumpiausių tekstą gali sudaryti ir vienas sakinyvis (telegrama, skelbimas ir t.t.), o ilgiausių tekstu laikytinas visas grožinis kūrinys. Teksto lingvistikoje daugiau konkrečių rezultatų pasiekta, nagrinėjant minimalų tekstą (superfrazinį vienetą): nustatytos tokio vieneto ribos, sakinių ryšio raiškos būdai bei priemonės ir kt. Kiek mažiau minėtieji konkretūs reiškiniai aptarti makrotekste, nors ilgesnis tekstas yra tinkamesnė terpė analizuoti tokius globalinius teksto organizacijos aspektus, kaip teksto gramatinės kategorijos ir kt. Bet pažodinis leksinis kartojimas aptinkamas ir superfraziniame vienete, ir visame kūrinyje; jis gali būti vienas po kito einančiuose sakiniuose (kontaktinis kartojimas), gali atsirasti toliau vienas nuo kito esančiuose sakiniuose (distancinis kartojimas). Atstumas tarp sakinių su pasikartojančia leksema gali būti nedidelis; kita

vertus, juos gali skirti ištisos pastraipos ar net skyriai. Pasitaiko ir tokia teksto integracijos išraiška, kada pirminė nominacija, būdama teksto įvadinėje dalyje ar pavadinime, o antrinė denotato nominacija – teksto gale, padeda sujungti sakinius į vieną, nors ir stambią, sintaksinę struktūrą. Žemiau pateiktas tekstas yra ištrauka iš romano, kurio didžioji dalis kuriama kartojant tą patį elementą-kreipinį:

Taigi, tėvuk. Bet pats pagalvok, senuk, ar turtas gali atygtinti žmogui dvasios nuostoli. Aš viską pasvėriau, seneliuk, tu nemanyk. Mano viskas buvo apsvarstyta. Mes buvome atsiskaitę, ir dabar aš tyra širdimi jų gailėjausi.

Tai buvo antras gaisras mano gyvenime, po teisybei ir paskutinis... O koks ten buvo gaisras, senuk! Nieko gražesnio kaip gyvas nesu matęs. Sakau tau: ugnis buvo kaip raudoniausias rožės ar oranžinės nasturtos, jeigu pamėgintum ją įsivaizduoti sustingusią, nejudančią. Bet ji judėjo, tėvuk (Kondrotas, p.263–264).

Laukiančio mirties baismės žmogaus pasakojimas apie savo gyvenimą nuo gimimo iki pačios paskutinės laisvės dienos yra grindžiamas tariamu bendravimu su kitu kaliniu, kurio iš esmės nėra. Kreipinys į tą geidžiamą pašnekovą – „tėvuk“, „senuk“ – tarytum „susiuva“ ne tik anksčiau pateiktajį pavyzdį, bet ir pusę romano. Žinoma, šis distancinis kartojimas nėra vienintelis, jis vartojamas šalia kitų ryšio priemonių ir teksto struktūrai nėra relevantiškas. Išbraukus šiuos kreipinius, nei teksto struktūra, nei jo semantika smarkiai nepakistų, nes šis distancinis kartojimas reikalingas ne tiek sakinių ryšiui, kiek teksto emociniam-ekspresiniam nuspalvinimui. Autorius, sukurdamas tariamą pašnekovą ir įvardydamas jį minėtaisiais kreipiniais, siekia didesnio įtaigumo, leidžia pasmerktajam myriop atlikti viso gyvenimo išpažintį, ir taip daro stipresnį ir gilesnį poveikį skaitytojui. Tekste vyksta dialogas – trumpi senio klausimai ir išsamūs, įgaunantys monologo formą kalinio atsakymai. Tokiu būdu kuriamas „dvigubas“ adresatas – senis, o po to ir skaitytojas, padeda tekstą organizuoti stilistiškai. Skaitytojui šios priemonės leidžia pasijusti dalyvaujančią veiksmę, klausant liūdno kalinio istorijos. Tad kartojimai „tėvuk“, „senuk“ įgyja adherentines stilistines konotacijas.

Tačiau leksinės ryšio priemonės nėra vien pažodinis ar labai artimas sinoniminis kartojimas. Tai ir kontekstinis sinoniminis, antoniminis, hiponiminis kartojimas, teminis kartojimas, realizuojantis dalies ir visumos santykius, ir kiti. Jie išreiškiami konkrečiais žodžiais. Kai kurie iš jų ne tik įvardija situacijos denotatą, bet pertiekia ir papildomą informaciją – žadina jausmus, sukelia asociacijas ir t.t. Šie papildomi žodžio reikšmės komponentai suteikia jam emocinę-ekspresinę ar funkcinę konotacijas (Pikčilingis, 1975, p. 8–12). Tad grožiniuose tekstuose pasitaiko daug pavyzdžių, rodančių autorių kartojant stilistiškai konotuatą leksiką ir kaip sakinių ryšio priemonę, ir kaip savo emocinio vertinamojo požiūrio į aptariamąjį dalyką reiškėją. Pvz.: *Tie šilai gal ir nieko, kad tie kaimynų vaikai ten uogų nenurinkų. Pačiam nelieka, vis tie ubagūkščiai kaip varnai nulesa* (Simonaitytė, p. 29). Šiame tekste antrinė denotatų – subjekto ir jo veiksmo – nominacija realizuojama kontekstiniais sinonimais, kurie, būdami stilistiškai konotuoti, talkina autoriui, kuriančiam portretą piktos moters, nemylinčios žmonių, siekiančios praturtėti negarbingomis priemonėmis. Visiškai kitokį įvaizdį kuria autorius žemiau pateiktame tekste, kur tas pats subjektas antrąkart įvardijamas

stiliškai konototomis leksemomis: *Marčios verkė, klykė, laužė baltas rankas ir, apskabinusios savo vyrus, nebenorėjo su jais skartis. Užvis gailiau verkė, užvis labiau laužė savo baltas rankesle viena bajoro martelė...* (Vienuolis, p.73).

Štai kitame tekste teminis kartojimas, išreikštas archajine leksika, suteikia aprašymui įtaigumo, perteikia skaitytojui senovės kvapą: *Severja Paukštaičia mažiau už kitas buvo panaši į vantą. Ji buvo be palaidinės našutkos, skiriamos, kaip ir ispanių, moteriškumui paslėpti. Tai ji ir be tos priemonės mokėjo padaryti, kietai apsiuempdama stikluota liemene, klotine ir karpyta žemiau juosmens. Toks pat stikluotas apsaigaliokas buvo apytrumpis. Tai aiškiai buvo matyti prieš saulę, kai tamsiai užsibrėždavo žičkinių marškinių ilgumas* (Vaižgantas, p.16).

Taigi emocinės-ekspresinės leksikos diapazonas yra labai platus, gali išreikšti pačius įvairiausių autoriaus požiūrio į aprašomąjį dalyką aspektus. Bet ne visada autorius pasitenkina tuo, kas yra duota kalbos leksinėje sistemoje: kai kada jis pats kuria tokias vienkartines nominacijas, kurios perteiktų ir dalykinį, ir ekspresinį elementus taip, kaip jis yra sumanęs. Pvz.: *Būdamas vienas, žmogus neturi vardo. Jis yra tik Aš. Vardai žmonėms reikalingi išsiskirti iš kitų, tokių kaip jie. Taip ir anas, Naktį Atsibudęs, buvo bevardis, tačiau išaušus rytui, kai jis nusiprausė veidą stingdančiu šulinio vandeniu ir apsiirėngė, buvo pavadintas vardu...*

– *Garbė Jėzui Kristui, Kristupai, – tarė vaikas ir nusijuokė.*

– *Per amžius amen, vyre, – atsakė Vardą Igyjusis* (Kondrotas, p. 50).

Šio teksto subjektas – žmogus – įvardijamas remiantis veiksmo linija. Autorius vaizduoja fragmentą iš vienišo žmogaus gyvenimo. Pastarasis, nubudęs naktį, mąsto apie jį supantį pasaulį ir savąją vietą jame, vėl užmiega, vėl nubunda. Iš čia nominacijos *Aš, Naktį Atsibudęs*. Vėliau žmogus įvardijamas nominacijomis *Kristupas, Vardą Igyjusis*. Šių nominacijų grandinė, būdama teksto struktūriniu pagrindu, perteikdama įvairius prasmės niuansus, nelieka ir stiliškai neutrali: ji koncentruotai išreiškia tą turinį, kuris buvo išdėstytas ankstesnėje teksto atkarpoje. Stiliškai konototos nominacijos *Naktį Atsibudęs, Vardą Igyjusis* suteikia tekstui ekspresyvumo tiek savo buvimu, tiek ir tuo, kad jų semantika glaudai perteikia anksčiau aprašytą veiksmo liniją.

Taigi leksinės sakinių ryšio priemonės sėkmingai vartojamos ne tik teksto rišlumui užtikrinti, bet ir įgyvendina autoriaus valią. Pasirinkdamas tam tikras ryšio priemones, autorius reiškia savo požiūrį, vertina aprašomuosius dalykus, daro skaitytojui emocinį poveikį. Be abejo, leksikos lygmenyje semantiniai ir stilistiniai aspektai glaudžiai siejasi, todėl įvairiuose leksiniuose kartojimuose bene ryškiausiai matoma tarpfrazinio ryšio priemonių stilistinė funkcija.

Nepretenduojant į išsamų šios problemos nagrinėjimą, straipsnyje pabandyta aptarti vieną kitą lietuvių kalbos tekstų stilistinės sandaros aspektą. Tekstas, būdamas svarbiausiu komunikaciniu vienetu, yra tarpinė grandis tarp kūrėjo ir adresato. Pirmasis, norėdamas kuo tiksliau perteikti savo mintį adresatui, daug dėmesio skiria teksto sandarai: renkasi bendravimo sferą ir atitinkamą funkcinį stilių, temą, kalbines priemones šiai temai išreikšti, tinkamiausius jų jungimo būdus ir t.t. Todėl nuo pat teksto struktūrinimo pradžios atsiran-

da stilistinis elementas, kadangi tekstas įgauna funkcinę-stilistinę reikšmę, atstovaudamas konkrečiam funkciniam stiliui. Toliau, tinkamai pasinaudodamas kalbinėmis priemonėmis ir jų grupavimo išgalėmis, autorius išreiškia savo emocinį vertinamąjį požiūrį į vaizduojamą dalyką. Prie šio tikslo daug prisideda leksinės sakinių ryšio priemonės, ypač tos, kurios reiškiamos stilistiškai konotuota leksika.

ON SOME ASPECTS OF THE STYLISTIC ORGANIZATION OF LITHUANIAN TEXTS

S u m m a r y

It is difficult to find stylistically neutral texts in any language. First of all, every text belongs to a certain functional style therefore it becomes stylistically marked. Next, every text is constructed by a speaker or writer, who, as a rule, expresses his attitude towards what is said in the text. To develop the main idea of a text and to express his evaluation of it, the author is free to choose language units of different levels: stylistic devices, means of sentence cohesion, etc. This influences not only the structure and semantics of the text but also its stylistic organisation.

LITERATŪRA

- Bachtin*, 1979 – Бактин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва: Искусство.
Pikėilingis J., 1975. – Lietuvių kalbos stilistika. Vilnius: Mokslas. T.2.
Sil'man, 1975, Сильман Т. И. Проблемы синтаксической стилистики. Ленинград: Просвещение.
Vorob'eva, 1991 – Воробьева О. П. Стилистика текста. – Стилистика английского языка. Киев: Высшая школа.

ŠALTINIAI

- Avyžius J.* Sodybų tuštėjimo metas. Vilnius, 1973.
Kondrotas S. T. Žalčio žvilgsnis. Vilnius, 1981.
Misevičius V. Karalienės Barboros juokdarys. Vilnius, 1980.
Sluckis M. Kelionė į kalnus ir atgal. Vilnius, 1981.
Simonaitytė I. Pikčiurnienė. Vilnius, 1953.
Vaižgantas. Dėdės ir dėdienės. Nebylys. Rimai ir Nerimai. Vilnius, 1974.
Vienutis A. Amžinasis smuikininkas. Vilnius, 1969.

Vilniaus pedagoginis universitetas
Anglų kalbos katedra

Įteikta
1997 m. gegužės mėn.